

Василь ІЛЬНИЦЬКИЙ

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України та правознавства, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, Україна, індекс 82100; доцент кафедри мобілізаційної, організаційно-штатної та кадрової роботи, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, вул. Героїв Майдану, 32, м. Львів, Україна, індекс 79026 (vilnickiy@gmail.com)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-4969-052X>

Researcher ID: <http://www.researcherid.com/rid/H-4431-2017>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57203399830>

Роман ЦАРИК

студент магістратури, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, Україна, індекс 82100 (tsarykroman@ukr.net)

ORCID: <http://orcid.org/0009-0008-2925-6794>

Бібліографічний опис статті: Ільницький, В., & Царик, Р. (2025). Формування історико-меморіального нарративу сучасної російсько-української війни. *Українські історичні студії*, 17 (59). 212–223. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.23>

ФОРМУВАННЯ ІСТОРИКО-МЕМОРІАЛЬНОГО НАРАТИВУ СУЧАСНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Анотація. Мета статті полягає у розкритті формування в Україні історико-меморіального нарративу сучасної російсько-української війни, який включає матеріали усної історії та науково-популярні видання. **Методологія дослідження** включає принципи історизму, науковості, авторської об'єктивності, а також загальнонаукові (аналіз, синтез, типологізація) та спеціально-історичні (історико-генетичний, історико-системний, історико-типологічний) методи. **Наукова новизна:** вперше досліджується формування в Україні історико-меморіального нарративу сучасної російсько-української війни (2014–2024), який включає матеріали усної історії та науково-популярні видання. **Висновки.** Отже, увічнення пам'яті полеглих внаслідок агресії Росії проти України українських захисників здійснювалося на основі відповідних історичних нарративів, запропонованих і поширюваних УІНП. Вони передбачали визнання учасників АТО продовжувачами української визвольної боротьби, спадкоємцями славетних традицій збройної боротьби українського народу проти окупантів. Таким чином, воїни АТО були поставлені в один ряд з героями Армії УНР, Українських січових стрільців, Української Галицької армії, Української повстанської армії. Під час формування історико-меморіального нарративу російсько-української війни особливе значення надавалося усній історії – записам свідчень учасників і жертв війни. У цьому аспекті слід відзначити роботу УІНП та деяких академічних колективів (зокрема, Запорізького національного університету) щодо запису і видання свідчень українських вояків, волонтерів, очевидців війни. Серед них варто назвати п'ять книг проєкту «Усна історія російсько-української війни (2014–2019)», а також видання «Дівчата зрізають коси», «Люди «сірої зони»...», «Капелани. На службі Богові й Україні», «Волонтери: Сила небайдужих», «Воїни Дніпра...», «Без ротації», «Свідчення про війну...» тощо. Велике значення для формування історико-меморіального нарративу російсько-української війни мають документально-історичні книги українських військовослужбовців, волонтерів, журналістів.

Ключові слова: політика пам'яті, російсько-українська війна, Український інститут національної пам'яті, усна історія, історико-меморіальний нарратив.

Vasyl ILNYTSKYI

PhD hab. (History), Professor, Head of the Department of History of Ukraine and Law, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24, Ivan Franko Str., Drohobych, Ukraine, postal code 82100; Associate Professor at the Department of Mobilization, Organizational and Personnel Work and Human Resources of the Petro Sahaidachnyi National Army Academy, 32, Heroyiv Maydana Str., Lviv, Ukraine, postal code 79026 (vilnickiy@gmail.com)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-4969-052X>

Researcher ID: <http://www.researcherid.com/rid/H-4431-2017>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57203399830>

Roman TSARYK

Master's student Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24, Ivan Franko Str., Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (tsarykroman@ukr.net)

ORCID: <http://orcid.org/0009-0008-2925-6794>

To cite this article: Plynyskyi, V., & Tsaryk, R. (2025). Formuvannia istoryko-memorialnoho naratyvu suchasnoi rosiisko-ukrainskoi viiny [Formation of the historical-memorial narrative of the modern russian-ukrainian war]. *Ukrainski istorychni studii – Ukrainian Historical Studies*, 17 (59). 212–223. doi: [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.23>

FORMATION OF THE HISTORICAL-MEMORIAL NARRATIVE OF THE MODERN RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

Summary. *The purpose of the research is to reveal the formation of a historical and memorial narrative of the modern Russo-Ukrainian War in Ukraine, which includes materials from oral history and popular science publications. The methodology of the research is based on the principles of historicism, scientificity, authorial objectivity, as well as general scientific (analysis, synthesis, typology) and special historical (historical and genetic, historian systemic, historical and typological) methods. The scientific novelty lies in the fact that the formation of a historical and memorial narrative of the modern Russo-Ukrainian War (2014–2024) has been studied in Ukraine for the first time, which includes materials from oral history and popular science publications. The conclusions. Therefore, the UINP's developed and distributed historical narratives served as the foundation for the perpetuation of the memory of the Ukrainian defenders, who were killed as a result of Russia's war against Ukraine. They made it possible for the ATO members to be acknowledged as the heirs of the magnificent traditions of the Ukrainian liberation struggle against the occupiers and as the continuation of the Ukrainian Liberation War.*

As a result, the ATO soldiers were compared to the heroes of the UNR Army, the Ukrainian Sich Riflemen, the Ukrainian Galician Army, and the Ukrainian Insurgent Army. Oral history – records of the recollections of war participants and victims – was given particular weight in the creation of the historical and memorial narrative of the Russo-Ukrainian War. The work of the UINP and some academic groups (in particular, Zaporizhzhia National University) on recording and publishing testimonies of the Ukrainian soldiers, volunteers, and eyewitnesses of the war are noteworthy in this regard. The following should be mentioned among them: five books of the project “Oral History of the Russo-Ukrainian War (2014–2019)”, as well as the publications “Girls Cut Their Hair”, “People of the Gray Zone”, “Chaplains In the service of God and Ukraine”, “Volunteers: The Power of the Indifferent”, “Dnieper Warriors...”, “Without Rotation”, “Testimony of the War...”, etc. The documentary and historical publications written by the Ukrainian journalists, the volunteers, and the service members are crucial to the development of the historical and memorial narrative of the Russo-Ukrainian War.

Key words: *politics of memory, Russo-Ukrainian War, Ukrainian Institute of National Remembrance, oral history, historical and memorial narrative.*

Постановка проблеми. Політика пам'яті щодо подій і жертв російської агресії проти України була започаткована вже у 2014 р. Саме тоді Український інститут національної пам'яті (далі – УІНП), який, відповідно до законодавства, є центральною установою щодо формування та реалізації політики пам'яті в Україні, започаткував низку кроків, спрямованих на збереження пам'яті про події в українському Криму, Донецькій і Луганській областях. Водночас активну участь у процесах збереження пам'яті про війну взяли наукові та освітні інституції,

органи влади і місцевого самоврядування, громадські організації. Політика пам'яті про російсько-українську війну має низку важливих напрямів, одним з яких є формування відповідного історико-меморіального нарративу. Цей напрям передусім включає видання і поширення «історій війни» – матеріалів усної історії, авторами яких є учасники і очевидці воєнних дій. Формування історико-меморіального нарративу сучасної російсько-української війни тісно пов'язано з іншими напрямками політики пам'яті, передусім з пізнавально-інформаційною (просвітницькою-виховною) діяльністю, яка спирається, зокрема, на кіно- і телепродукцію. Досвід формування історико-меморіального нарративу сучасної російсько-української війни охоплює вже майже десятирічний відтинок часу й потребує окремої рефлексії.

Аналіз досліджень. Ідейно-політичні, світоглядні, ціннісні засади політики пам'яті в незалежній Україні були об'єктом зацікавлень багатьох сучасних українських та зарубіжних учених. Серед останніх досліджень відзначимо працю О. Гончаренка про політику пам'яті президентів України Леоніда Кучми, Віктора Ющенка та Віктора Януковича (Гриценко, 2017). Історикиня Алла Киридон проаналізувала становлення політики пам'яті в Україні упродовж 1991–2015 рр. (Киридон, 2015). Дослідниця Ю. Литвиновська запропонувала періодизацію політики пам'яті в Україні (Литвиновська, 2024). Певні фактологічні, історіографічні та історіософські аспекти досліджуваної проблеми розкрито в аналітичній доповіді «Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України» (Політика історичної пам'яті в контексті..., 2019), аналітичній записці «Виклики національній політиці пам'яті в часи «гібридної війни»» (Виклики національній політиці пам'яті..., 2015), монографії Алли Киридон (Киридон, 2016), статтях Ірини Похиленко (Похиленко, 2023), Олександри Свйонтик, Романа Терещенка (Свйонтик, Терещенко, 2024), Святослава Ніколаєва (Ніколаєв, Терещенко, 2023), Валерії Бурлакової (Бурлакова, 2021). Окремі аспекти проблеми представлені у працях Володимира Старки, Василя Ільницького, Миколи Галіва (Ільницький, Старка, Галів, 2022; Галів, Ільницький, 2023), Олеси Куцької (Ільницький, Куцька, 2023), Віталія Тельвака (Pnytskyi, Telvak, 2024; Telvak, Pnytskyi, 2023), Орести Карпенко (Галів, Ільницький, Карпенко, 2024).

Мета статті полягає у розкритті формування в Україні історико-меморіального нарративу сучасної російсько-української війни, який включає матеріали усної історії та науково-популярні видання. Ми свідомо концентруємо свою увагу саме на цих аспектах, оскільки відповідна кіно- і телепродукція (відеоматеріали), яка транслює необхідні нарративи, потребує окремого аналізу.

Виклад основного матеріалу. Увічнення пам'яті полеглих внаслідок агресії Росії проти України українських захисників здійснювалося на основі відповідних історичних нарративів, запропонованих і поширюваних УІНП. Вони передбачали визнання учасників АТО/ООС, Сил оборони України продовжувачами української визвольної боротьби, спадкоємцями славетних традицій збройної боротьби українського народу проти окупантів. Таким чином, сучасні українські захисники і захисниці, які брали участь в АТО/ООС і зараз захищають Україну від російської агресії, цілком справедливо поставлені в один ряд з героями Армії УНР, Українських січових стрільців, Української Галицької армії, Української повстанської армії.

Особливе значення УІНП надавав усній історії, записуючи свідчення учасників російсько-української війни. Крім того, інститут сприяв виданню і популяризації праць інших авторів (учених, журналістів, письменників). 12 жовтня 2015 р. відбулася перша презентація книги, яка вийшла в рамках проекту «Усна історія російсько-української війни (2014–2015)». Зміст книги склали інтерв'ю з українськими військовими ЗСУ, Національної гвардії України, працівниками Служби надзвичайних ситуацій, волонтерами. Ці опитування проводили студенти історичного факультету Запорізького національного університету, спілкуючись переважно з військовиками 79-ї та 55-ї бригад Збройних Сил України (далі – ЗСУ) (Усна історія російсько-української війни..., 2015). Редактором видання став доцент Владислав Мороко. Запис свідчень і підготовка видання до друку тривали майже рік. Про книгу і роботу дослідників позитивно відгукнулася редакція сайту «Історична правда». У статті зазначалося, що в книзі зафіксовано розповіді понад 40 учасників війни, які були поділені на групи: спогади військовослужбовців ЗСУ, Нацгвардії,

МНС, МВС тощо. Як зазначив історик Олексій Штейнле, для кожної з груп опитаних довелося розробляти окремі опитувальники, щоб науковці згодом мали можливість зіставити та осмислити ці джерела. Цей же історик наголосив на тому, що надалі заплановано присвятити окремий випуск бійцям 55-ї артилерійської бригади, а також створити сайт, на якому розміщувати записані спогади (Стартував проєкт усної історії про російсько-українську війну, 2015).

У 2016 р. УІНП спільно із Запорізьким національним університетом підготував другий випуск збірника «Усна історія російсько-української війни» (Усна історія російсько-української війни (2014–2016 роки)..., 2016). Редакторами випуску були професор Г. Васильчук та доцент В. Мороко. Зазначений випуск був присвячений 55-й артилерійській бригаді, 19 бійців якої упродовж лютого-травня 2015 р. дали відповідні інтерв'ю. Один з них на час видання загинув у боях. Важливою складовою частиною книги був підрозділ «Загиблі герої 55-ї бригади», який містив фотографії і біографічні довідки про 9 військовослужбовців, які віддали своє життя за Україну. Деякі з них нагороджені орденами і медалями (Усна історія російсько-української війни (2014–2016 роки)..., 2016, с. 451–455). Презентація цієї книги відбулася в агентстві «Укрінформ» 13 жовтня 2016 р. У ній взяв участь командир гармати 55-ї бригади Віталій Юзвенко (Усна історія російсько-української війни..., 2016). Тоді ж УІНП підготував збірник препринтів про історію Криму, підкреслюючи його давні історичні зв'язки з Україною та наводячи факти російської окупації українського півострова (Наш Крим: неросійські...).

На 2017 р. працівники УІНП розробили положення про проєкт «Усна історія АТО», удосконалили методичні рекомендації та програму опитування, записали 25 інтерв'ю українських захисників (Звіт УІНП за 2017 р.). Знову ж спільно з науково-педагогічними працівниками Запорізького національного університету було підготовлено до друку і опубліковано третій випуск збірника спогадів «Усна історія російсько-української війни (2014–2016 роки)» (Усна історія російсько-української війни (2014–2016 роки)..., 2017). Один з редакторів збірника В. Мороко назвав цю книгу квінтесенцією «окопної правди» людей, які щодня ризикують власним життям і здоров'ям у війні на Донбасі (Усна історія російсько-української війни (2014–2016 роки)..., 2017, с. 9). Більшість опитаних становили десантники 25-ї бригади та артилеристи 55-ї бригади. Наклад книги склав 800 примірників.

У 2018 р. УІНП звернувся до Синодального управління військового духовенства УПЦ КП з проханням дозволити провести збір свідчень (запис спогадів) капеланів, які виконували душпастирські обов'язки в українському війську під час АТО. Протягом року працівники інституту записали 30 спогадів капеланів, причому не лише УПЦ КП, але й інших конфесій. До кінця грудня 2018 р. вдалося записати загалом 55 спогадів. Прийнято на зберігання понад 20 усних свідчень, записаних не працівниками УІНП (Звіт УІНП за 2018 р.).

Розвиваючи подальшу співпрацю із Запорізьким національним університетом, УІНП підготував і видав спільними зусиллями 4-й випуск книги «Усна історія російсько-української війни (2014–2016 роки)» (Усна історія російсько-української війни (2014–2017 роки)..., 2018). Цього разу книга охоплювала свідчення вояків українських добровольчих військових формувань: батальйонів «Донбас», «Айдар», полку «Азов», Добровольчого українського корпусу «Правий сектор». Книга містила всього 11 спогадів, однак вони були доволі об'ємними. Так, спогади вояка на ім'я Максим (прізвище не зазначалося) з полку «Азов» охопили майже 70 сторінок тексту. Щоправда, вони публікувалися без перекладу з російської на українську. Найбільш цікавою частиною спогадів стала розповідь про проведення полком «Азов» Широкинської наступальної операції 10 лютого 2015 р. (Усна історія російсько-української війни (2014–2017 роки)..., 2018, с. 67–134).

Як відомо, результатом цієї операції стало звільнення с. Широкине та інших навколишніх сіл біля Маріуполя, що дало змогу забезпечити місто від російських артилерійських обстрілів. Відзначимо, що з нагоди 5-річчя цієї операції (у 2020 р.) командир 3-ї окремої штурмової бригади Андрій Білецький опублікував статтю, яка розкривала обставини проведення Широкинської операції (Білецький, 2020). Він назвав вояків полку «Азов», які найбільше відзначилися в проведенні операції, а деякі навіть пожертвували своїм життям заради побратимів (наприклад,

боєць з позивним «Чемпіон» з Луганська, який у цьому бою прикривав свій взвод й загинув смертю хоробрих). А. Білецький наголосив: перемоги забезпечують зростання морального духу вояків (Білецький, 2020).

Ще одним здобутком УІНП в реалізації проєкту «Усна історія АТО» стало видання книги «Дівчата зрізають коси» (*Дівчата зрізають коси...*, 2018). Книга містила спогади 25 жінок, які покинули мирне цивільне життя, вступили до лав українського війська, брали участь у російсько-українській війні, виконуючи функції снайперок, кулеметниць, медиків, мінометниць тощо. Серед них були спогади Юлії Матвієнко, Олени Білозерської, Вікторії Дворецької, Андріани Сусак, Ольги Сімонової, Олександрі Осипенко, Тетяни Дунду-Кучерявої, Юлії Філіпович, Людмили Калініної, Валерії Бурлакової, Ірини Гаркавенко, Галини Клемпоуз, Катеорини Луцик, Оксани Якубової, Ольги Бенди, Яни Червоної, Юлії Паєвської, Ольги Нікішиної, Марини Валицької, Юлії Толопи, Ірини Цвілої, Маргарити Таїрян-Тимченко, Анастасії Цебринської, Діани Виноградової, Галини Євко. Відзначимо, що Юлія Паєвська (позивний «Тайра») тоді була волонтером-парамедиком в 61-му мобільному госпіталі ЗСУ. Як відомо, під час повномасштабного вторгнення вона потрапила до російського полону у березні 2022 р. під час боїв за Маріуполь, пройшла крізь катування і зневагу, повернулася додому в результаті обміну полонених (Андрейців, 2019; Про звірства росіян..., 2022). Презентація книги «Дівчата зрізають коси» відбулася у грудні 2018 р. в приміщенні Національного музею літератури в Києві (Презентація книги «Дівчата зрізають коси»...). Наступного року навколо цієї книги було організовано дискусію на тему «Жінка у війську» (Звіт УІНП за 2019 р.). У 2020 р. книгу було видано у перекладі англійською мовою (*Girls cutting their locks...*, 2020).

Свідчення про анексію Криму були зібрані та опубліковані за ініціативи УІНП у 2018 р. під назвою «Люди «сірої зони». Свідки російської анексії Криму» (Люди «сірої зони»..., 2018). Авторами проєкту виступили журналістки Анна Андрієвська та Олена Халімон, присвятивши книгу «нашим нащадкам та усім, хто постраждав від російської агресії». Зауважимо, що А. Андрієвська – уродженка Криму, а волинянка О. Халімон була співзасновницею інформаційної агенції «Голос Криму». У книзі подано більше 50 свідчень, які спростовували твердження про те, що Крим було анексовано без пролиття крові та без опору з боку кримчан. Деякі свідчення розкривають жахливу правду про російську окупацію Криму, методи роботи ФСБ, катування і вбивства інакодумців, проукраїнськи налаштованих людей. З іншого боку, вражають спогади кримського активіста Данила Михайличенка, який розповів, що деякі учителі Української гімназії в Сімферополі відверто пишались тим, що працюватимуть на Росію, називаючи її «рятівницею кримчан» (Люди «сірої зони»..., 2018, с. 62–63). Презентації книги були проведені у Києві, Херсоні, Луцьку, Дніпрі. Крім того, у травні 2019 р. одна з авторок О. Халімон презентувала книгу в Берліні, беручи участь у заходах, організованих німецьким «Музеєм берлінської стіни» (Звіт УІНП за 2019 р.).

Маючи на меті розробити доступне і популярне видання про російську агресію проти України, УІНП у 2019 р. видав брошуру «2014: початок російсько-української війни» (Кулик, Майоров, 2014). Зміст брошури висвітлював такі аспекти: історичний контекст війни, передумови російсько-української війни, південь і Схід України – мішені російської агресії, особливості та основні події російсько-української війни (лютий – вересень 2014 р.), нормативно-правові акти України стосовно збройної агресії Російської Федерації, міжнародно-правові акти, ухвалені у відповідь на російську агресію проти України. У розділі «Особливості російсько-української війни» констатувалося, що Україна і світ мають справу з «гібридною війною» Росії проти нашої батьківщини. Водночас наголошувалося на такому: «Спротив України агресії РФ у всіх її проявах – головна перепона для розширення російського імперіалізму у світі» (Кулик, Майоров, 2014, с. 12). Важливо, що у брошурі було розміщено QR-коди, за якими можна було знайти опубліковану УІНП книжкову продукцію, присвячену проблематиці російсько-української війни (передусім чотири випуски «Усної історії російсько-української війни», книги «Дівчата зрізають коси» та «Люди «сірої зони»...»).

Упродовж 2019 р. працівники УІНП записали спогади 35 військових капеланів та 3 службовців ЗСУ (Звіт УІНП за 2019 р.). На основі цих матеріалів було підготовлено до друку та

видано збірник спогадів «Капелани. На службі Богу й Україні» (упорядники: Тетяна Ковтунович та Тетяна Привалко) (Капелани..., 2019). У передмові наголошено на тому, що понад 80% капеланів української армії складають священники ПЦУ та УГКЦ. Серед 23-х духовнослужителів, спогади яких увійшли до книги, чотири священники (Павло Гончарук, Іван Ісайович, Юрій Казміренко, Василь Хіміч) були удостоєні відзнаки о. Омеляна Ковча. У змісті можна знайти й спогади о. Андрія Зелінського, відомого священника УГКЦ, який отримав філософську освіту у США, богословську – в Італії, а також здобув фах політолога у Києво-Могилянській академії, опублікував книгу «Соняхи. Духовність під час війни». Він говорив про психологічну, духовну стійкість українських воїнів, їхню мотивацію, яка ґрунтується не так на ненависті до ворога, як на любові до рідної землі. Водночас у книзі наведено спогади двох черниць, зокрема сестри Симеони (Надія Довганюк) з УГКЦ, у якої брат загинув на війні у 2014 р. (разом з генералом Кульчицьким). Після цього вона цілеспрямовано присвятила своє життя служінню українським пораненим воїнам, працювала у військовому шпиталі в Дніпропетровській області. Крім того, у книзі були розміщені спогади Сергія Путіліна, служителя Мусульманської релігійної громади «Милість» (м. Харків). Презентацію книги проведено на початку грудня 2019 р. у Київській богословській академії, а згодом у Луцьку (Звіт УІНП за 2019 р.).

П'ятий випуск спогадів «Усна історія російсько-української війни» був виданий у 2019 р. (Усна історія російсько-української війни (2014–2019 роки), 2019). Цього разу опубліковано спогади учасників АТО і волонтерів, які мешкали у м. Енергодар Запорізької області. Книга містила спогади Катерини Стеценко, Андрія Перепілки, Надії Симоненко, Ольги Клобукової, Наталії Турлової, Михайла Гладкова, Миколи Звірика, Тетяни Ткачової, Руслана Кузнецова, Олексія Ковалюка, Валентини Деркач, Миколи Комендантова, Віктора Олександра, Івана Самойдюка, Андрія Петренчука, Валерія Скорих, Миколи Олійника, Володимира Круглякова. Цікаво те, що м. Енергодар вважалося проросійським, підтримувало під час виборів проросійської сили, зокрема Партію регіонів. Однак багато громадських активістів з початком російсько-української війни змінили свої погляди. Наприклад, волонтер Валентина Деркач належала до «Російського клубу», однак після 2014 р. брала активну участь у допомозі українським військовим (Усна історія російсько-української війни (2014–2019 роки), 2019, с. 244–251). Деякі аспекти діяльності 73-го морського центру спеціальних операцій у боротьбі з російськими окупантами відкривалися у спогадах Валерія Скорих (Усна історія російсько-української війни (2014–2019 роки), 2019, с. 347–374). Цікаві спогади надав прикордонник Володимир Кругляков, який описав важкі бої за с. Маринівка на початковому етапі російсько-української війни (Усна історія російсько-української війни (2014–2019 роки), 2019, с. 395–424). Розвідник Руслан Кузнецов розповів про діяльність 41-го розвідувального дивізіону під час боїв за Донецький аеропорт (Усна історія російсько-української війни (2014–2019 роки), 2019, с. 215–229).

У 2020 р. Міністерство у справах ветеранів виступило з ініціативою започаткувати Книгу пам'яті добровольців – захисників України. Було видано відповідний наказ, розроблено положення, в якому зазначалося, що «Книга пам'яті добровольців...» видається Міністерством у справах ветеранів задля увічнення пам'яті тих осіб, які перебували в складі добровольчих формувань, виступили на захист незалежності, територіальної цілісності, суверенітету України, загинули або пропали безвісти чи померли внаслідок поранень, каліцтв, захворювань, отриманих під час виконання бойових операцій. До книги передбачалося заносити прізвище, ім'я, по батькові, дату народження, військове звання добровольців, назву добровольчого формування, у складі якого вони брали участь в АТО, а також дату загибелі (смерті). Занесення до книги має здійснюватися на підставі рішення спеціально створеної комісії, а подавати відповідні пропозиції мають родичі загиблих добровольців або командири військових підрозділів, у складі яких воювали полегли українські добровольці (Положення про Книгу пам'яті добровольців...). Громадське обговорення щодо зазначеного положення було проведено 21 вересня – 5 жовтня 2020 р. Проте за цей час, на жаль, не надійшло жодної пропозиції щодо змісту положення.

Того ж року світ побачила книга «Волонтери: Сила небайдужих», упорядницею якої стала Наталка Позняк-Хоменко (Позняк-Хоменко, 2020). У книзі розміщено спогади 28 волонтерів,

які у важкі роки російсько-української війни, нерідко ризикуючи життям, самовіддано допомагали як українській армії, так і цивільним громадянам України. Серед авторів спогадів були активістки Наталя Воронкова і Діана Макарова, котрі у лютому 2015 р. під час боїв за Дебальцево організували вивезення мирних мешканців міста з-під російських обстрілів (Позняк-Хоменко, 2020, с. 126–165). Волонтер Віталій Дейнега, засновник фонду «Повернись живим», який співпрацював з 95-ю бригадою, згадував про закупівлю бронезилетів і тепловізорів для українських військових на чорному ринку (Позняк-Хоменко, 2020, с. 274–285). Про свою благодійну діяльність розповів відомий волонтер і телеведучий Сергій Притула. Він зауважив: «Я трішки цікавлюся історією, але я не пам'ятаю прикладів за останні багато років, щоб громада, народ, в той момент, коли держава була на це не здатна, так стали горою за свою армію» (Позняк-Хоменко, 2020, с. 291). Презентація книги Н. Позняк-Хоменко відбулася в ефірі «Українського радіо» (Нова книга про волонтерський рух..., 2020).

Записи спогадів учасників російської-української війни, які зберігалися в УІНП, стали в пригоді для підготовки і видання ще однієї книги – «Воїни Дніпра: цінності, мотивації смисли» (упорядниці і авторка передмови Ірина Рева) (Воїни Дніпра..., 2020). У книзі наведено записані ще у 2017 р. спогади 11-ти мешканців м. Дніпро, які захищали Україну від російського агресора на початковому етапі війни. Більшість проходила службу у 25-й та 93-й бригадах ЗСУ: Артем Провалов, Максим Шевченко, Андрій Антонов, Віктор Байдачний, Віктор Шевченко, Андрій Макаров, Віктор Савченко, Дмитро Бойко, Анатолій Лебідев, Василь Гула, Анатолій Родіонов. На думку упорядниці книги, засадничими цінностями героїв-захисників України були справедливість і прагнення відновити її (Воїни Дніпра..., 2020, с. 7).

У 2021 р. була підготовлена книга Наталії Позняк-Хоменко «Без ротації», яка побачила світ у 2023 р. (Позняк-Хоменко, 2023). У ній упорядниці текстів і авторка передмови розвіювала міфи російської пропаганди про те, що на Донбасі тривала громадянська війна з 2014 р. і мешканці цього регіону вирішили добровільно приєднатися до Росії. Н. Позняк-Хоменко збрала свідчення бійців ЗСУ, які народилися і виростили на Донбасі, однак виступили проти російської окупації і в лавах українського війська боролися за свободу і територіальну цілісність України. У книзі подано спогади 21 українського воїна з Донбасу: Олександра Проскуріна, Євгена Нікітенка, Петра Моругіна, Віталія Применка, Олени Мокренчук, Сослана Дзабахідзе, Дмитра Бабкіна, Олексія Челпанова, Пилипа Красношлика, Альони Ткаченко, Сергія Малиша, Андрія Земляного, Сергія Александріна, Даниса Малихіна, Євгена Жука, Руслана Сіліна, Олександра Кісілишина, Юрія Орченка, Тараса Попова, Олени Єрохіної. Ці герої, які до війни не мали військового досвіду, однак завжди вирізнялися активною громадянською позицією, пройшли бої під Іловайськом і Дебальцево, Волновахою і Пісками. Своїми свідченнями вони доводять окупаційний характер війни на Донбасі, розкривають підступність операції російських спецслужб, відомою як «русская весна».

Накопичений матеріал дав змогу працівникам УІНП у березні 2021 р. використати матеріали проєкту «Усна історія АТО» для створення онлайн-ресурсу «Архів усної історії». У цьому онлайн-архіві містилися спогади про Голодомор, український визвольний рух, події Другої світової війни, участь українців у війні в Афганістані, а також про сучасну російсько-українську війну. Презентація онлайн-ресурсу відбулася 31 березня 2021 р. Крім того, було зібрано ще 20 свідчень очевидців російської окупації Криму, у результаті чого в УІНП створено нову колекцію матеріалів усної історії під назвою «Крим. Окупація». Значну ініціативу проявили члени громадської організації «Науково-видавниче об'єднання «Дух і Літера», які передали до УІНП 100 записів спогадів українських захисників і захисниць, які брали участь у російсько-українській війні (Звіт УІНП за 2021 р.).

У 2023 р. працівники УІНП підготували і видали брошуру «Свідчення про війну. Чернігівська і Городнянська громади» (Свідчення про війну..., 2023). У ній наведено фрагменти 25 свідчень осіб з Чернігівської та Городнянської територіальних громад, які розповідають про російську окупацію 2022 року, оборону Чернігова, повсякденне життя населення на окупованій території, злочини російський військ тощо. Збірник було видано за підтримки посольства

Нідерландів в Україні. У тому ж році на сайті УІНП було розміщено 11 історій, які розповіли цивільні українці, що стали жертвами насилля з боку російських окупантів (Звіт УІНП за 2023 р.). Тоді ж видана книга доцента Херсонського державного університету Олександра Черемісіна «Літопис цивільного спротиву Херсона у вимірах повномасштабної агресії Росії проти України у 2022 році» (Поліщук, 2024).

У 2022 р. працівники УІНП продовжували збір свідчень про російсько-українську війну. Зокрема, було записано 40 інтерв'ю з людьми, які побували під тимчасовою російською окупацією на території Чернігівської області. У співпраці з Міністерством внутрішніх справ розпочато процес запису свідчень поліціантів і нацгвардійців, які зі зброєю в руках протистояли російським загарбникам. Проект отримав назву «Герої МВС» (Звіт УІНП за 2022 р.).

Велике значення для формування історико-меморіального нарративу російсько-української війни мають документально-історичні книги українських військовослужбовців, волонтерів, журналістів. Наприклад, у 2017 р. було видано книгу морського піхотинця і добровольця батальйону «Дніпро» Романа Зіненка «Іловайський щоденник» про бої за Маріуполь і під Іловайськом (Зіненко, 2017). Ця книга, що має характер хроніки, була перевидана у тому ж році литовською мовою. У 2021 р. побачила світ книга «72. Записки комбата», автором якої був колишній командир 1-го батальйону 72-ї механізованої бригади імені Чорних Запорозжців полковник Олександр Вдовиченко («Слов'янин») (Вдовиченко, 2021). Відзначимо й книги журналістки та волонтерки Ірини Вовк, особливо «Донецький аеропорт. Справжня історія» у двох частинах (Вовк, 2022a; Вовк, 2022b), а також тритомні спогади родин загиблих українських воїнів «На щиті». Сьогодні науково-популярні, мемуарні, усно-історичні праці про російсько-українську війну, за нашими підрахунками, складають понад 60 позицій. До цього можна додати десятки художніх творів (романів, повістей, збірок оповідань, збірок поезій) про війну, які також впливають на формування історичної пам'яті українського суспільства про війну.

Висновки. Отже, увічнення пам'яті полеглих внаслідок агресії Росії проти України українських захисників здійснювалося на основі відповідних історичних нарративів, запропонованих і поширюваних УІНП. Вони передбачали визнання учасників АТО продовжувачами української визвольної боротьби, спадкоємцями славетних традицій збройної боротьби українського народу проти окупантів. Таким чином, воїни АТО були поставлені в один ряд з героями Армії УНР, Українських січових стрільців, Української Галицької армії, Української повстанської армії. Під час формування історично-меморіального нарративу російсько-української війни особливе значення надавалося усній історії – записам свідчень учасників і жертв війни. У цьому аспекті слід відзначити роботу УІНП та деяких академічних колективів (зокрема, Запорізького національного університету) щодо запису і видання свідчень українських вояків, волонтерів, очевидців війни. Серед них варто назвати п'ять книг проекту «Усна історія російсько-української війни (2014–2019)», а також видання «Дівчата зрізають коси», «Люди «сірої зони»...», «Капелани. На службі Богу й Україні», «Волонтери: Сила небайдужих», «Воїни Дніпра...», «Без ротації», «Свідчення про війну...» тощо. Вагоме значення для формування історико-меморіального нарративу сучасної російсько-української війни мають документально-історичні, мемуарні, хронікально-подієві книги українських військовослужбовців, волонтерів, журналістів.

Джерела та література

- Андрейців, І.** (2019). 9 травня – пам'ять про дідуся: як онука ветерана Другої світової стала парамедиком в АТО. *Українська правда*. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2018/05/9/230783>.
- Білецький, А.** (2020). Широкинська операція – день української перемоги. *Українська правда*. URL: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/bileckyj/5e4137008138b>.
- Бурлакова, В.** (2021). Що таке пам'ятати: 17 фактів про вшанування пам'яті загиблих у російсько-українській війні. URL: https://censor.net/ua/resonance/3298318/scho_take_pamyataty_17_faktiv_pro_vshanuvannya_pamyati_zagyblyh_u_rosiyiskoukrayinskiyi_viyini.
- Вдовиченко, О.** (2021). *72. Записки комбата*. Київ: Білка. 208 с.
- Виклики національній політиці пам'яті в часи «гібридної війни». Аналітична записка (2015). URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/vikliki-nacionalniy-politici-pamyati-v-chasi-gibridnoi-viyini>

- Вовк, І.** (2022а). *Донецький аеропорт. Справжня історія*. Частина 1. Новий термінал. Харків: Фоліо, 2022. 416 с.
- Вовк, І.** (2022б). *Донецький аеропорт. Справжня історія*. Частина 2. Кіборги. Харків: Фоліо, 2022. 416 с.
- Воїни Дніпра: цінності, мотивації, смисли / упоряд. та авт. передм. І. Рева; Укр. ін-т нац. пам'яті. Київ: К.І.С., 2020. 358 с.
- Галів, М., Ільницький, В.** (2023). Характер сучасної російсько-української війни (2014–2023): вітчизняний історіографічний дискурс. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія: Історія*. Вип. 13/55. С. 47–73.
- Галів, М., Ільницький, В., Карпенко, О.** (2024). Проблематика геноциду Росії щодо українців в українських засобах масової інформації (2022–2024). *Новітня доба* / гол. ред. М. Романюк. Вип. 12. С. 75–96.
- Гриценко, О.** (2017). *Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994–2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати*. Київ: К.І.С. 1136 с.
- Дівчата зрізають коси. Книга спогадів / російсько-українська війна (2018) / упоряд. Є. Подобна. УІНП. Київ: Люта справа. 346 с.
- Звіт УІНП за 2017 р. URL: <https://uinp.gov.ua/pro-instytut/zvity/zvit-za-2017-rik>
- Звіт УІНП за 2018 р. URL: <https://uinp.gov.ua/pro-instytut/zvity/765>
- Звіт УІНП за 2019 р. URL: <https://uinp.gov.ua/pro-instytut/zvity/zvit-za-2019-rik>
- Звіт УІНП за 2021 р. URL: <https://uinp.gov.ua/pro-instytut/zvity/zvit-za-2021-rik>
- Звіт УІНП за 2022 р. URL: <https://uinp.gov.ua/pro-instytut/zvity/zvit-za-2022-rik>
- Звіт УІНП за 2023 р. URL: <https://uinp.gov.ua/pro-instytut/zvity/zvit-za-2023-rik>
- Зіненко, Р.** (2017). *Іловайський щоденник*. Харків: Фоліо. 282 с.
- Ільницький, В., Куцька, О.** (2023). Періодизація російсько-української війни (2014–2022) в українському науковому дискурсі. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія: Історія*. Вип. 13/55. С. 162–177.
- Ільницький, В., Старка, В., Галів, М.** (2022). Російська пропаганда як елемент підготовки до збройної агресії проти України. *Український історичний журнал*. Вип. 5. С. 43–55. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.05.043>.
- Капелани. На службі Богу й Україні (2019) / упоряд. Т. Ковтунович, Т. Привалко. Київ: ФОП Гончарук А.Б. 424 с.
- Киридон, А.** (2016). Гетеротопії пам'яті. Теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті. Київ: Ніка-Центр. 320 с.
- Киридон, А.** (2015). Політика пам'яті в Україні (1991–2015 рр.). *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. Вип. 15. С. 244–250.
- Кулик, Р., Майоров, М.** (2014). *2014: початок російсько-української війни*. Київ: УІНП. 41 с.
- Литвиновська, Ю.** (2024). Етапи реалізації політики пам'яті в Україні (1991–2023 рр.). *Консенсус*. № 1. С. 92–104.
- Люди «сірої зони». Свідки російської анексії Криму 2014 року* (2018) / упоряд. та вступ А. Андрієвська, О. Халімон. Київ: К.І.С. 264 с.
- Наш Крим: неросійські історії українського півострова. URL: <https://old.uinp.gov.ua/ebook/nash-krim-nerosiiski-istorii-ukrainskogo-pivostrova>.
- Ніколаєв, С., Терещенко, Р.** (2023). Діяльність Українського інституту національної пам'яті щодо збереження пам'яті про сучасну російсько-українську війну у 2022 р. *Наука і освіта України в умовах російсько-української війни: виклики та завдання в контексті національної безпеки. Том I*. Київ – Дрогобич – Львів – Переяслав – Ужгород – Запоріжжя: Видавничий дім «Гельветика». С. 34–37.
- Нова книга про волонтерський рух виходить до дня волонтера в Україні. (2020). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=c467p0pn8M4>
- Позняк-Хоменко, Н.** (2020). *Волонтери: сила небайдужих*. Тернопіль: Джура, 2020. 360 с.
- Позняк-Хоменко, Н.** (2023). *Без ротації*. Тернопіль: Джура. 224 с.
- Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України: аналітична доповідь / В. Яблонський, В. Лозовий, О. Валевський, С. Здіорук, С. Зубченко та ін. / за заг. ред. В. Яблонського. Київ: НІСД, 2019. 144 с.
- Поліщук, М.** (2024). Літопис спротиву Херсона: вийшла книга, в якій зібрані реальні історії життя херсонців під час окупації. *Гривна*. URL: <https://grivna.ua/podii/litopis-sprotivu-hersona:-viiyshla-kniga-v-yakiy-zibrani-realni-istoriyi-zhittya-hersonciv-pid-chas-okupaciyi>
- Положення про Книгу пам'яті добровольців – захисників України, які загинули в боротьбі за незалежність, суверенітет і територіальну цілісність України. URL: <https://mva.gov.ua/gromadskosti/category/193-consultations-with-the-public/konsultaciyi-z-gromadskistyuu>

- Похиленко, І.** (2023). Тенденції актуалізації історичної пам'яті в контексті сучасної російсько-української війни. *Розумовські зустрічі: збірник наукових праць*. Вип. 10. С. 77–85.
- Презентація книги «Дівчата зрізають коси» у Києві. *Litcentr*. URL: <https://litcentr.in.ua/news/2018-12-11-9444>.
- Про звірства росіян мають розповідати ті, хто пройшов через полон. Інтерв'ю з парамедиком Тайрою (2022). URL: <https://uatv.ua/uk/pro-zvirstva-rosiyan-mayut-rozpovidaty-ti-hto-projshov-cherez-polon-interv-yu-z-paramedykom-tajroyu>.
- Свідчення про війну. Чернігівська і Городнянська громади / уклал. Т. Ковтунович. Чернігів, 2023. 36 с.
- Свійонтик, О., Терешенко, Р.** (2024). Діяльність Українського інституту національної пам'яті щодо збереження пам'яті про сучасну російсько-українську війну у 2014–2021 роках. *Новітня доба* / гол. ред. М. Романюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів. Вип. 12. С. 18–32.
- Стартував проєкт усної історії про російсько-українську війну (2015). *Історична правда*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2015/10/12/148615>.
- Усна історія російсько-української війни (2014–2015 роки)* (2015) / за ред. В. Мороко. Вип. 1. Київ: К.І.С. 176 с.
- Усна історія російсько-української війни (2014–2016 роки)* (2016) / за ред. Г. Васильчука, В. Мороко. Вип. 2. Київ: К.І.С. 464 с.
- Усна історія російсько-української війни (2014–2016 роки)* (2017) / за ред. В. Мільчева, В. Мороко. Вип. 3. Київ: К.І.С. 200 с.
- Усна історія російсько-української війни (2014–2017 роки)* (2018) / за ред. В. Мороко. Вип. 4. Київ: К.І.С. 384 с.
- Усна історія російсько-української війни (2014–2019 роки)* (2019) / за ред. В. Мороко. Вип. 5. Київ: К.І.С. 432 с.
- Усна історія російсько-української війни. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/2096421-usna-istoria-rosijskoukrainskoi-vijni.html>.
- Girls cutting their locks. A book of memories / the Russo-Ukrainian War / Y. Podobna, texts; Ukrainian Institute of National Remembrance, Luta Sprava Publishing, Kyiv, 2020. 344 p.
- Ілнєтський, В., & Телвак, В.** (2024). Ukraine Under the Conditions of the Second Year of Existential War in Analysts' Reflections of the Warsaw Centre for Eastern Studies. *Skhidnoievropeyskiy Istorychnyi Visnyk East European Historical Bulletin*. Vyp. 31. P. 218–237. DOI: 10.24919/2519-058X.31.306344.
- Телвак, В. & Ілнєтський, В.** (2023). A Year of Existential War in Analytical Reflections of the Warsaw Centre for Eastern Studies. *Skhidnoievropeyskiy Istorychnyi Visnyk – East European Historical Bulletin*. Vyp. 27. P. 249–258. DOI: 10.24919/2519-058X.27.281552.

References

- Andreitsiv, I.** (2019). 9 travnia – pamiat pro didusia: yak onuka veterana Druhoi svitovoi stala paramedykom v ATO [May 9 – memory of grandfather: how the granddaughter of a WWII veteran became a paramedic in the ATO]. *Ukrainska pravda*. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2018/05/9/230783> [in Ukrainian].
- Biletskyi, A.** (2020). Shyrokynska operatsiia – den ukrainskoi peremohy [Shyrokynsk operation – Ukrainian victory day]. *Ukrainska pravda*. URL: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/bileckyj/5e4137008138b> [in Ukrainian].
- Burlakova, V.** (2021). *Shcho take pamiataty: 17 faktiv pro vshanuvannia pamiati zahyblykh u rosiisko-ukrainskii viini* [What is remembering: 17 facts about honoring the memory of those who died in the Russian-Ukrainian war]. URL: https://censor.net/ua/resonance/3298318/scho_take_pamyataty_17_faktiv_pro_vshanuvannya_pamyati_zagybylyh_u_rosiyiskoukrayinskiyi_viyini [in Ukrainian].
- Vdovychenko, O.** (2021). 72. *Zapysky kombata* [72. Notes of a Kombata]. Kyiv: Bilka. 208 s.
- Vyklyky natsionalnii politytsi pamiati v chasy "hibrydnoi viiny"*. *Analychna zapyska* [Challenges to the National Politics of Memory in the Time of "Hybrid War". Analytical Note]. (2015). URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/viklyki-nacionalniy-politici-pamyati-v-chasi-gibridnoi-viyni> [in Ukrainian].
- Vovk, I.** (2022a). *Donetskyi aeroport. Spravzhnia istoriia* [Donetsk Airport. The Real Story]. Chastyna 1. Novyi terminal. Kharkiv: Folio, 2022. 416 s. [in Ukrainian].
- Vovk, I.** (2022b). *Donetskyi aeroport. Spravzhnia istoriia* [Donetsk Airport. The Real Story]. Chastyna 2. Kiborhy. Kharkiv: Folio, 2022. 416 s. [in Ukrainian].
- Voiny Dnipra: tsinnosti, motyvatsii, smysly* [Dnieper Warriors: Values, Motivations, Meanings] (2020) / uporiad. ta avt. peredm. I. Reva; Ukr. in-t nats. pamiati. Kyiv: K.I.S. 358 s. [in Ukrainian].
- Haliv, M., Ілнєтський, В.** (2023). Kharakter suchasnoi rosiisko-ukrainskoi viiny (2014–2023): vitchyzniani istoriografichniy diskurs [The Nature of the Modern Russian-Ukrainian War (2014–2023): Domestic Historiographical Discourse]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka*. Seriya: Istorii. Vyp. 13/55. S. 47–73 [in Ukrainian].

- Haliv, M., Ilnytskyi, V., Karpenko, O.** (2024). Problematyka henotsydu Rosii shchodo ukrainsiv v ukrainskykh zasobakh masovoi informatsii (2022–2024) [The issue of the genocide of Russia against Ukrainians in the Ukrainian mass media (2022–2024)]. *Novitnia doba / hol. red.* Mykhailo Romaniuk. Vyp. 12. S. 75–96 [in Ukrainian].
- Hrytsenko, O.** (2017). *Prezydenty i pamiat. Polityka pamiaty prezidentiv Ukrainy (1994–2014): pidhruntia, poslannia, realizatsiia, rezultaty [Presidents and memory. The policy of memory of the presidents of Ukraine (1994–2014): background, message, implementation, results]*. Kyiv: “K.I.S.”. 1136 s. [in Ukrainian].
- Divchata zrizaiut kosy. Knyha spohadiv [Girls cut their braids. Book of memories] / rosiisko-ukrainska viina (2018) / Uporiad. Yevheniia Podobna. UINP. Kyiv: Liuta sprava. 346 s. [in Ukrainian].*
- Zvit UINP za 2017 r. [UINP report for 2017] URL: <https://uinp.gov.ua/pro-institut/zvity/zvit-za-2017-rik> [in Ukrainian].
- Zvit UINP za 2018 r. [UINP report for 2018] URL: <https://uinp.gov.ua/pro-institut/zvity/765> [in Ukrainian].
- Zvit UINP za 2019 r. [UINP Report for 2019] URL: <https://uinp.gov.ua/pro-institut/zvity/zvit-za-2019-rik> [in Ukrainian].
- Zvit UINP za 2021 r. [UINP Report for 2021] <https://uinp.gov.ua/pro-institut/zvity/zvit-za-2021-rik> [in Ukrainian].
- Zvit UINP za 2022 r. [UINP Report for 2022] URL: <https://uinp.gov.ua/pro-institut/zvity/zvit-za-2022-rik> [in Ukrainian].
- Zvit UINP za 2023 r. [UINP Report for 2023] URL: <https://uinp.gov.ua/pro-institut/zvity/zvit-za-2023-rik> [in Ukrainian].
- Zinenko, R.** (2017). *Ilovaitskyi shchodennyk [Ilovaitskyi diary]*. Kharkiv: Folio. 282 s. [in Ukrainian].
- Ilnytskyi, V., Kutska, O.** (2023). Periodyzatsiia rosiisko-ukrainskoi viiny (2014–2022) v ukrainskomu naukovomu dyskursi [Periodization of the Russian-Ukrainian war (2014–2022) in Ukrainian scientific discourse]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriia Istoriia*. Vyp. 13/55. S. 162–177 [in Ukrainian].
- Ilnytskyi, V., Starka, V., Haliv, M.** (2022). Rosiiska propaganda yak element pidhotovky do zbroinoi agresii proty Ukrainy [Russian propaganda as an element of preparation for armed aggression against Ukraine]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. Vyp. 5. S. 43–55. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.05.043> [in Ukrainian].
- Kapelany. Na sluzhbi Bohu y Ukraini [Chaplains. In the service of God and Ukraine] (2019) / Uporiad. T. Kovtunovych, T. Pryvalko. Kyiv: FOP Honcharuk A. 424 s. [in Ukrainian].*
- Kyrydon, A.** (2016). *Heterotopii pamiat. Teoretyko-metodolohichni problemy studii pamiat [Heterotopias of memory. Theoretical and methodological problems of memory studies]*. Kyiv: Nika-Tsentr. 320 s. [in Ukrainian].
- Kyrydon, A.** (2015). Polityka pamiat v Ukraini (1991–2015 rr.) [The politics of memory in Ukraine (1991–2015)]. *Ukraina-Yevropa-Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Seriia: Istoriia, mizhnarodni vidnosyny*. Vyp. 15. S. 244–250 [in Ukrainian].
- Kulyk, R., Maiorov, M.** (2014). *2014: pochatok rosiisko-ukrainskoi viiny [2014: the beginning of the Russian-Ukrainian war]*. Kyiv: UINP. 41 s. [in Ukrainian].
- Lytvynovska, Yu.** (2024). Etapy realizatsii polityky pamiat v Ukraini (1991–2023 rr.) [Stages of implementation of memory policy in Ukraine (1991–2023)]. *Konsensus*. № 1. S. 92–104 [in Ukrainian].
- Liudy “siroi zony”. Svidky rosiiskoi aneksii Krymu 2014 roku [People of the “gray zone”. Witnesses of the Russian annexation of Crimea in 2014] (2018) / uporiad. ta vstup Andriievska A., Khalimon O. Kyiv: K.I.S. 264 s. [in Ukrainian].*
- Nash Krym: nerosiiski istorii ukrainskoho pivostrova [Our Crimea: non-Russian histories of the Ukrainian peninsula]. URL: <https://old.uinp.gov.ua/ebook/nash-krim-nerosiiski-istorii-ukrainskogo-pivostrova> [in Ukrainian].*
- Nikolaiev, S., Tereshchenko, R.** (2023). Diialnist Ukrainskoho instytutu natsionalnoi pamiat shchodo zberezhenia pamiat pro suchasnu rosiisko-ukrainsku viinu u 2022 r. [Activities of the Ukrainian Institute of National Remembrance to Preserve the Memory of the Modern Russian-Ukrainian War in 2022]. *Nauka i osvita Ukrainy v umovakh rosiisko-ukrainskoi viiny: vyklyky ta zavdannia v konteksti natsionalnoi bezpeky. Tom I*. Kyiv – Drohobych – Lviv – Pereiaslav – Uzhhorod – Zaporizhzhia: Vydavnychy dim “Helvetyka”. S. 34–37 [in Ukrainian].
- Nova knyha pro volonterskyi rukh vykhodyt do dnia volontera v Ukraini. (2020). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=c467p0pn8M4> [in Ukrainian].*
- Pozniak-Khomenko, N.** (2020). *Volontery: syla neбайдужykh [A New Book on the Volunteer Movement Comes Out for Volunteer Day in Ukraine]*. Ternopil: Dzhura, 2020. 360 s. [in Ukrainian].
- Pozniak-Khomenko, N.** (2023). *Bez rotatsii [Volunteers: The Power of the Carefree]*. Ternopil: Dzhura. 224 s. [in Ukrainian].

- Polityka historycznej pamięci w kontekście bezpieczeństwa Ukrainy: analityczna dopowiad [The policy of historical memory in the context of national security of Ukraine: analytical report] / Yablonskyi V., Lozovyi V., Valevskyi O., Zdioruk S., Zubchenko S. ta in. / za zah. red. V. Yablonskoho. Kyiv: NISD, 2019. 144 s. [in Ukrainian].*
- Polishchuk, M.** (2024). Litopys sprotyvu Khersona: vyishla knyha, v yakii zibrani realni istorii zhyttia khersontsiv pid chas okupatsii [Chronicle of the Kherson Resistance: a book has been published, which collects real stories of the lives of Kherson residents during the occupation]. *Hryvna*. URL: <https://grivna.ua/podii/litopis-sprotivu-hersona:-viyshla-kniga-v-yakiy-zibrani-realni-istoriyi-zhittya-hersonciv-pid-chas-okupatsiyi> [in Ukrainian].
- Polozhennia pro Knyhu pamiaty dobrovoltsiv – zakhysnykiv Ukrainy, yaki zahynuly v borotbi za nezalezhnist, suverenitet i terytorialnu tsilnist Ukrainy [Regulations on the Book of Memory of Volunteers – Defenders of Ukraine, Who Died in the Fight for Independence, Sovereignty and Territorial Integrity of Ukraine].* URL: <https://mva.gov.ua/gromadskosti/category/193-consultations-with-the-public/konsultatsiyi-z-gromadskistyuu> [in Ukrainian].
- Pokhylenko, I.** (2023). Tendentsii aktualizatsii historycznoi pamiaty v kontekstie suchasnoi rosiisko-ukrainskoi viiny [Trends in the actualization of historical memory in the context of the modern Russian-Ukrainian war]. *Rozumovski zustrichi: zbirnyk naukovykh prats*. Vyp. 10. S. 77–85 [in Ukrainian].
- Prezentatsiia knyhy “Divchata zrizaiut kosy” u Kyievi [Presentation of the book “Girls cut their braids” in Kyiv]. *Litcentr*. URL: <https://litcentr.in.ua/news/2018-12-11-9444> [in Ukrainian].
- Pro zvirstva rosiian maiut rozpovidaty ti, khto proishov cherez polon. Interviu z paramedykom Tairoiu [Those who went through captivity should tell about the atrocities of the Russians. Interview with paramedic Tyra]. (2022). URL: <https://uatv.ua/uk/pro-zvirstva-rosiyan-mayut-rozpovidaty-ti-hto-proishov-cherez-polon-interv-yu-z-paramedykom-tajroyu> [in Ukrainian].
- Svidchennia pro viinu. Chernihivska i Horodnianska hromady [Testimony about the war. Chernihiv and Horodnyan communities] (2023) / ukl. T. Kovtunovych. Chernihiv. 36 s. [in Ukrainian].
- Sviontyk, O., Tereshchenko, R.** (2024). Diialnist Ukrainskoho instytutu natsionalnoi pamiaty shchodo zberezhenia pamiaty pro suchasnu rosiisko-ukrainsku viinu u 2014–2021 rokakh [Activities of the Ukrainian Institute of National Remembrance in preserving the memory of the modern Russian-Ukrainian war in 2014–2021]. *Novitnia doba / hol. red. Mykhailo Romaniuk; NAN Ukrainy, Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha*. Lviv. Vyp. 12. S. 18–32 [in Ukrainian].
- Startuvav proekt usnoi istorii pro rosiisko-ukrainsku viinu [The project of oral history about the Russian-Ukrainian war has started] (2015). *Istorychna pravda*. <https://www.istpravda.com.ua/short/2015/10/12/148615> [in Ukrainian].
- Usna istoriia rosiisko-ukrainskoi viiny (2014–2015 roky) [Oral History of the Russian-Ukrainian War (2014–2015)]* (2015) / za red. V. Moroko. Vyp. 1. Kyiv: K.I.S. 176 s. [in Ukrainian].
- Usna istoriia rosiisko-ukrainskoi viiny (2014–2016 roky) [Oral History of the Russian-Ukrainian War (2014–2016)]* (2016) / za red. H. Vasylychuka, V. Moroko. Vyp. 2. Kyiv: K.I.S. 464 s. [in Ukrainian].
- Usna istoriia rosiisko-ukrainskoi viiny (2014–2016 roky) [Oral History of the Russian-Ukrainian War (2014–2016)]* (2017) / za red. V. Milcheva, V. Moroko. Vyp. 3. Kyiv: K.I.S. 200 s. [in Ukrainian].
- Usna istoriia rosiisko-ukrainskoi viiny (2014–2017 roky) [Oral history of the Russian-Ukrainian war (2014–2017 years)]* (2018) / za red. V. Moroko. Vyp. 4. Kyiv: K.I.S. 384 s. [in Ukrainian].
- Usna istoriia rosiisko-ukrainskoi viiny (2014–2019 roky) [Oral history of the Russian-Ukrainian war (2014–2019 years)]* (2019) / za red. V. Moroko. Vyp. 5. Kyiv: K.I.S. 432 s. [in Ukrainian].
- Usna istoriia rosiisko-ukrainskoi viiny [Oral history of the Russian-Ukrainian war]. *Ukrinform*. <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/2096421-usna-istoria-rosijskoukrainskoi-vijni.html> [in Ukrainian].
- Girls cutting their locks. A book of memories / the Russo-Ukrainian War / Y. Podobna, texts; Ukrainian Institute of National Remembrance, Luta Sprava Publishing, Kyiv, 2020. 344 p. [in English].
- Ilnytskyi, V., & Telvak, V.** (2024). Ukraine Under the Conditions of the Second Year of Existential War in Analysts’ Reflections of the Warsaw Centre for Eastern Studies. *Skhidnoievropeyskyi Istorychnyi Visnyk East European Historical Bulletin*. Vyp. 31. P. 218–237. DOI: 10.24919/2519-058X.31.306344 [in English].
- Telvak, V. & Ilnytskyi, V.** (2023). A Year of Existential War in Analytical Reflections of the Warsaw Centre for Eastern Studies. *Skhidnoievropeyskyi Istorychnyi Visnyk – East European Historical Bulletin*. Vyp. 27. P. 249–258. DOI: 10.24919/2519-058X.27.281552 [in English].